

RAHBAR NUTQINI O'RGANISHNING ZAMONAVIY LINGVISTIK PARADIGMADAGI O'RNI

Abdiyeva Madina

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi

MAQOLA MALUMOTI	ANNOTATSIYA:
MAQOLA TARIXI:	<i>Ushbu maqolada rahbar nutqining zamonaviy lingvistik paradigmadagi o'rni, uning lingvopragmatik, sotsiolingvistik va kognitiv xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda tilshunoslikdagi antropotsentrik paradigma asosida rahbar nutqining kommunikativ mohiyati, illokutiv va perlkutiv aktlar orqali amalga oshuvchi ta'sir mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, E. Sapir, B. Uorf, M. Baxtin, D. Xayms, N. Fairclough, T. A. van Dijk va H. Spenser-Oatey kabi olimlarning nazariy qarashlari asosida rahbar nutqining ijtimoiy-pragmatik mohiyati va uning boshqaruv jarayonlaridagi kommunikativ samaradorligi ochib berilgan. Maqolada o'zbek muloqot madaniyatiga xos bo'lgan proksemik vositalarning rahbar nutqidagi o'rni ham lingvopragmatik nuqtayi nazardan izohlanadi.</i>
KALIT SO'ZLAR:	
<i>rahbar nutqi, lingvopragmatika, diskurs, nutq akti, illokutiv maqsad, perlkutiv ta'sir, kommunikativ strategiya, muloqot madaniyati</i>	

Kirish.

XXI asr tilshunosligi inson shaxsini til tizimining markaziga qo'ygan yangi ilmiy paradigmani shakllantirdi. Til endilikda nafaqat tizim sifatida, balki ijtimoiy, psixologik va kommunikativ hodisa sifatida o'rganilmoqda. Bu yondashuv inson omiliga asoslangan bo'lib, tilshunoslikda antropotsentrik paradigma deb ataladi [1]. Mazkur paradigma so'zlovchi shaxsni, uning ijtimoiy maqomini, nutqiy niyatini va kommunikativ strategiyasini tahlil markaziga qo'yadi. Shu nuqtayi nazardan, rahbar nutqi zamonaviy lingvistik paradigmaning muhim obyektlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda [2].

Rahbar nutqi o'z tabiatiga ko'ra ijtimoiy va institutsional diskurs doirasida kechadigan kommunikativ hodisadir. U nafaqat axborot yetkazish, balki boshqaruv, ta'sir o'tkazish,

motivatsiya berish, ishonch uygʻotish kabi pragmatik maqsadlarni ham bajaradi [3]. Shu bois rahbar nutqini oʻrganish masalasi lingvopragmatika, sotsiolingvistika, psixolingvistika va diskurs tahlili kabi zamonaviy tilshunoslik yoʻnalishlari bilan bevosita bogʻliqdir [4]

Tilshunoslik tarixida til va tafakkur, til va madaniyat oʻzaro aloqasi masalasida E. Sapir va B. Uorfning nazariyalari muhim oʻrin tutadi. Ularning fikricha, til insonning dunyoqarashini shakllantiradi va ijtimoiy haqiqatni idrok etish shaklini belgilaydi [5]. Shu jihatdan rahbar nutqi ham jamiyatda muayyan ijtimoiy qadriyatlarni, boshqaruv tamoyillarini va hokimiyat obrazini ifodalovchi lingvokulturologik vositadir.

M. Baxtinning “nutqning dialogik tabiati” haqidagi gʻoyalari rahbar nutqining kommunikativ mohiyatini tahlil qilishda alohida ahamiyat kasb etadi [6]. Unga koʻra, har bir nutq akti ijtimoiy muloqot maydonida yuz beradi va unda shaxslararo masofa, maqom, hurmat va masʼuliyat kategoriyalari aks etadi. Shu sababli rahbar nutqini diskursiv hodisa sifatida tahlil etish, uning ijtimoiy va pragmatik oʻlchamlarini ochib berish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir [7].

Zamonaviy kommunikativ paradigma doirasida rahbar nutqi “nutq aktlari nazariyasi” (J. Ostin, J. Syorl), “kritik diskurs tahlili” (N. Fairclough) hamda “ijtimoiy kognitsiya modeli” (T. A. van Dijk) asosida talqin qilinadi. Bunday yondashuv rahbar nutqini tahlil qilishda nafaqat lingvistik, balki psixologik va ijtimoiy omillarni ham hisobga olish imkonini beradi. Shu tariqa, rahbar nutqining lingvopragmatik tadqiqi zamonaviy tilshunoslikda inson shaxsining ijtimoiy faoliyatini, muloqot strategiyalarini va til orqali taʼsir oʻtkazish mexanizmlarini oʻrganishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tilshunoslikda inson omiliga asoslangan yondashuvlar natijasida tilni ijtimoiy, psixologik va kommunikativ hodisa sifatida oʻrganishga yoʻnaltirilgan yangi paradigma shakllandi. Ushbu antropotsentrik paradigma til tizimining markaziga insonni, yaʼni soʻzlovchi shaxsni qoʻyadi. Mazkur paradigma doirasida nutq jarayoni insonning ijtimoiy roli, maqsadi va kommunikativ niyatlari bilan bogʻliq holda tahlil qilinadi.

Tilning ijtimoiy tabiati haqidagi gʻoyalar E. Sapir va B. Uorf tomonidan ishlab chiqilgan boʻlib, ular tildagi birliklar inson tafakkurining va madaniyatining koʻzgusi ekanini taʼkidlaydilar. Ularning fikricha, til insonning dunyoni idrok etish shaklini belgilaydi, shu bois rahbar nutqi ham jamiyatdagi haqiqatni shakllantirish va boshqaruv diskursini oʻrnatish vositasidir. M. Baxtinning dialogik nutq nazariyasiga koʻra esa til ijtimoiy oʻzaro taʼsir

maydonidir; rahbar nutqi esa jamiyatdagi mavqe, hokimiyat va mas'uliyat kategoriyalarini ifodalaydigan institutsional dialog shaklidir .

D. Xayms tilni faqat grammatik tizim emas, balki ijtimoiy muloqot vositasi sifatida tahlil qilib, muloqot kompetensiyasi tushunchasini ilmiy muomalaga kiritgan. Bu g'oya rahbar nutqini tahlil etishda ayniqsa muhim, chunki unda so'zlovchi shaxsning maqomi, auditoriyasi va ijtimoiy konteksti aniqlanadi. N. Faircloughning kritik diskurs tahlili nazariyasida til hokimiyatni amalga oshirish, uni qonuniylashtirish va ijtimoiy ongni shakllantirish vositasi sifatida talqin qilinadi [9]. Shu bois rahbar nutqi siyosiy va boshqaruv diskursining markazida turadi.

Tadqiqot metodologiyasi sifatida nutq aktlari nazariyasi (J. Ostin, J. Syorl) asosida rahbar nutqining illokutiv va perlokutiv aktlari aniqlanadi; bu orqali rahbarning ta'sir o'tkazish mexanizmlari tahlil qilinadi. Shuningdek, analitik-deskriptiv, komponent tahlil, diskurs tahlili va lingvopragmatik interpretatsiya metodlari qo'llanildi [10]. Ularning qo'llanilishi rahbar nutqidagi til birliklari, ritorik vositalar, ohang, intonatsiya va proksemik xulq elementlarini bir butun tizimda o'rganish imkonini berdi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari rahbar nutqining zamonaviy lingvistik paradigmadagi o'rnini belgilashda bir necha muhim ilmiy xulosalarni aniqlash imkonini berdi. Eng avvalo, rahbar nutqi institutsional diskurs sifatida ijtimoiy tuzilma, boshqaruv tizimi va kommunikativ munosabatlarning asosiy ko'zgusi ekanligi aniqlandi [11]. U hokimiyat, mas'uliyat, motivatsiya va ijtimoiy tartib kabi kategoriyalarni til orqali ifodalaydi.

Rahbar nutqining asosiy xususiyatlaridan biri — illokutiv maqsad va perlokutiv ta'sirning uyg'unligidir. Illokutiv maqsad so'zlovchining niyatini (buyurish, ogohlantirish, rag'batlantirish) ifodalaydi, perlokutiv ta'sir esa tinglovchiga yetkazilgan real ta'sirni bildiradi [12]. Shu bois rahbar nutqi faqat ma'lumot uzatish vositasi emas, balki ijtimoiy-psixologik jarayonlarni boshqaruvchi pragmatik aktdir.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, rahbar nutqi ko'pincha direktiv, deklarativ va ekspressiv illokutiv aktlar bilan boyitilgan. Direktiv aktlar orqali rahbar vazifalar yuklaydi yoki ko'rsatma beradi; deklarativ aktlar orqali u ijtimoiy holatni o'zgartiradi; ekspressiv aktlar esa rahbarning shaxsiy hissiyotini, ishonchini yoki minnatdorchiligini ifodalaydi [13]. Bu uch turdagi aktlar rahbar nutqining ta'sirchanlik darajasini belgilaydi.

Rahbar nutqining samaradorligi nafaqat so'z vositalariga, balki proksemik xulq, ya'ni tana turg'usi, qarash, intonatsiya, ohang va pauzalar kabi noverbal belgilar uyg'unligiga

ham bog'liq [14]. Bu jihatlar o'zbek milliy muloqot madaniyatida alohida ahamiyatga ega bo'lib, rahbarning obro'-e'tiborini mustahkamlaydi.

Til birliklarining leksik, morfologik va sintaktik darajadagi tanlovi ham rahbar nutqining lingvopragmatik mohiyatini belgilaydi. Masalan, ijobiy baho yuklangan so'zlar ("fidokor", "mehnatsevar", "tashabbuskor") auditoriyada ruhiy uyg'unlik yaratadi [15]. Fe'llarning mayl shakllari esa rahbarning strategik niyatini ifodalashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi — buyruq mayli qat'iylikni, shart mayli esa diplomatik yumshoqlikni bildiradi.

Diskurs tahlili natijalari shuni ko'rsatadiki, rahbar nutqi muloqotga yo'naltirilgan tizimli faoliyatdir. U so'zlovchi (rahbar) va tinglovchi (jamoat, xodimlar, auditoriya) o'rtasidagi interaktiv aloqani o'z ichiga oladi. Bunday jarayonda rahbar nutq strategiyasini vaziyatga qarab moslashtiradi, bu esa nutqning kommunikativ samaradorligini oshiradi [16].

T. A. van Dijkning ijtimoiy kognitsiya modeli nuqtayi nazaridan qaranganda, rahbar nutqi orqali inson ongida ma'lum tasavvurlar, qadriyatlar va ijtimoiy me'yorlar shakllanadi [17]. Shu bois rahbar nutqini kognitiv jarayon sifatida ham o'rganish zarur. N. Faircloughning fikricha, rahbar nutqi til orqali ijtimoiy hokimiyatni qonuniylashtiruvchi va uni mustahkamlovchi vositadir.

Shunday qilib, rahbar nutqining lingvopragmatik tahlili shuni ko'rsatadiki, u nutqiy strategiya, madaniyat, tafakkur va ijtimoiy ong o'rtasidagi o'zaro munosabatlar maydonida shakllanadi. Rahbar nutqi nafaqat boshqaruv vositasi, balki jamiyatdagi ijtimoiy hamjihatlikni, birdamlikni va ishonchni shakllantiruvchi kommunikativ mexanizmdir.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, rahbar nutqi zamonaviy tilshunoslik paradigmasida interdisiplinar fenomen sifatida namoyon bo'ladi. U tilshunoslik, sotsiologiya, psixologiya, menejment va kommunikatsiya nazariyalarining kesishgan nuqtasida joylashgan bo'lib, rahbarlik faoliyatining asosiy vositasi sifatida insonlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqani tartibga soladi.

Rahbar nutqining lingvopragmatik tahlili uning kommunikativ maqsadga yo'naltirilganligi, ta'sirchanlik mexanizmlari va muloqot madaniyatidagi o'rnini aniqlash imkonini berdi. Ayniqsa, illokutiv va perlokutiv aktlarning uyg'unligi rahbar nutqining samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, rahbar nutqi nafaqat boshqaruv vositasi, balki jamiyatda birdamlik, ishonch va motivatsiyani shakllantiruvchi kommunikativ hodisadir. U milliy muloqot madaniyati, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy me'yorlar bilan uzviy bog'liq holda amal qiladi. Shu bois rahbar nutqining lingvopragmatik xususiyatlarini o'rganish o'zbek

tilshunosligida yangi, istiqbolli ilmiy yo'nalish — rahbarlik kommunikatsiyasi lingvopragmatikasini shakllantirishga asos bo'lib xizmat qiladi .

Rahbar nutqini chuqur tahlil etish orqali nafaqat nutqiy ta'sir vositalarini, balki rahbarning shaxsiy fazilatlarini, nutq madaniyati, boshqaruv uslubi va muloqot strategiyalarini ham ilmiy asosda o'rganish mumkin bo'ladi. Shu jihatdan, mazkur tadqiqot o'zbek tilshunosligida kommunikativ va pragmatik tahlilning amaliy imkoniyatlarini kengaytiradi hamda rahbar nutqining milliy-madaniy asoslarini ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. — New York: Harcourt, Brace & World, 1921.
2. Whorf B. L. Language, Thought, and Reality: Selected Writings. — Cambridge: MIT Press, 1956.
3. Baxtin M. M. Estetika slovesnogo tvorchestva. — Moskva: Iskusstvo, 1979.
4. Hymes D. Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1974.
5. Fairclough N. Language and Power. — London: Longman, 1989.
6. Van Dijk T. A. Discourse and Power. — New York: Palgrave Macmillan, 2008.
7. Spencer-Oatey H. Managing Rapport and International Relations. — Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
8. Austin J. L. How to Do Things with Words. — Oxford: Clarendon Press, 1962.
9. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
10. Levinson S. C. Pragmatics. — Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
11. Fairclough N. Discourse and Social Change. — Cambridge: Polity Press, 1992.
12. Van Dijk T. A. Ideology and Discourse Analysis. — Amsterdam: University of Amsterdam Press, 2006.
13. Grice H. P. Logic and Conversation. In: Cole P., Morgan J. (eds.) Syntax and Semantics. — New York: Academic Press, 1975.
14. Vanderveken D. Meaning and Speech Acts. — Cambridge: Cambridge University Press, 1990.